

Het sociaal vaardige gedrag van de kinderen in groep blauw

Naam: Ingrid Snellen -Schoenmakers

Studentnummer: 2155360

Titel: Het sociaal vaardige gedrag van de kinderen in groep blauw.

Master Special Educational Needs (MSEN)

Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg Tilburg

Leerroute: Gespecialiseerde leerkracht

Begeleid door: Drs. Ine van der Marck, juni 2011

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	4
Inleiding.....	5
Huidige situatie in groep blauw	5
Gewenste situatie.....	5
Uitgangspunt voor het onderwijs op SBO Mozaik.....	5
Hoofdstuk 1 Aanleiding en probleemstelling.....	7
1.1 Hoe uit de problematiek zich?.....	7
1.2 Doelstelling.....	7
1.3 Onderzoeksvraag.....	7
1.4 Deelvragen.....	7
Hoofdstuk 2 Theoretische onderbouwing.....	9
2.1 Professioneel lerarengedrag.....	9
2.2 Vaardigheden waar de leerkracht over dient te beschikken om te werken met Tim en Flapoor.....	9
2.3 Wat wordt er verstaan onder sociale vaardigheid?.....	10
2.4 Hoe kan de leerkracht sociaal emotionele ondersteuning bieden?.....	12
2.5 Is het belangrijk dat ouders thuis ook de aangeleerde sociale vaardigheden oefenen?.....	12
2.6 Kunnen sociaal teruggetrokken kinderen en kinderen met de diagnose ADHD tegelijkertijd dezelfde sociale vaardigheden aanleren om te kunnen functioneren in de groep?.....	14
2.7 Leertheoretisch model en sociale leertheorie.....	14
2.8 Het belang van spel.....	15

Hoofdstuk 3 Onderzoeksmethodologie.....	17
3.1 Doelgroep.....	17
3.2 Het verkrijgen van gegevens.....	17
3.3 Data verwerken.....	18
3.4 Ethische kwestie.....	19
 Hoofdstuk 4 Data analyse en resultaten.....	 20
4.1 Observatieformulier:.....	20
4.2 Tussenverslag.....	21
4.3 Onderzoeksvragenlijst.....	23
 Hoofdstuk 5 Conclusies en advies	 26
 Hoofdstuk 6 Evaluatie onderzoek.....	 29
6.1 Evaluatie van het onderzoek.....	29
6.2 Wat deed het onderzoek met mij?.....	30
6.3 Reflectie op het doen van onderzoek.....	30
 Nawoord.....	 32
 Literatuurlijst.....	 33
 Bijlagen 1.Observatieformulier.....	 33
2.Tussenverslag	35
3.Onderzoeksvragenlijst	36
bijlage 3A.....	40
bijlage 3B.....	42

Samenvatting

In het onderzoek dat ik ga doen wil ik meer duidelijkheid krijgen over het sociaal vaardige gedrag van de kinderen in groep blauw. En dan vooral over hoe ik het sociaal vaardige gedrag door middel van het werken met de methode Tim en Flapoor effectief kan beïnvloeden.

Groep blauw staat voor de aanvangsgroep op SBO Mozaik; mijn groep. Bij het onderzoek zijn zeven kinderen betrokken. Voor iedereen is sociaal vaardig gedrag belangrijk. Of je nu groot, klein, dik, dun, rijk of arm bent. Maar niet voor iedereen is het beheersen ervan vanzelfsprekend. Sommige vaardigheden lijken bij mijn leerlingen (nog) niet ontwikkeld te zijn. De meeste van mijn leerlingen hebben al veel mee gemaakt op hun jonge leeftijd. Helaas zijn dat merendeels negatieve ervaringen. Ze hebben allemaal al meerdere wisselingen van school meegemaakt. Om diverse redenen, variërend van leerproblemen en gedragsproblemen tot “uit huis” plaatsing. Omdat ik de achtergronden van mijn leerlingen ken, begrijp ik beter dat ze sociaal niet-vaardig zijn. Op hun vorige scholen bevonden deze kinderen zich vaak ongewild in een geïsoleerde positie. Sommigen zelfs zonder vriendjes. Om te voorkomen dat de kinderen achter blijven in hun sociale ontwikkeling moet hulp worden geboden.

Om het onderzoek te kunnen starten heb ik gedurende vijftien weken de bijeenkomsten uit de methode Tim en Flapoor gegeven. Dit kon ik vanwege de rollenspelen niet alleen, maar samen met mijn stagiaire. Iedere bijeenkomst had een vaste structuur. We begonnen elke week met het bespreken van het “huiswerk”. Hadden de kinderen thuis geoefend? En met wie? Daarna kondigde ik het thema van deze week aan. Dit werd gevolgd door het eerste rollenspel van de bijeenkomst, het spelen van het *niet-vaardig* gedrag. Nadat we dit kort hadden besproken, speelden we het rollenspel van het *vaardig* gedrag. Dit gedrag werd ook besproken. Hierna volgde de gedragsoefening, waarbij elk kind mocht laten zien met behulp van hulpspeelgoed of hij of zij het vaardig gedrag ook kon laten zien. Aan het eind van de bijeenkomst deelde ik een helpersbrief uit. Door middel van deze brief werden ouders wekelijks op de hoogte gehouden van wat we die bijeenkomst hadden geoefend. Een ander doel van de brief was, dat ouders thuis met hun kind ook konden oefenen.

Na elke bijeenkomst heb ik het observatieformulier aangepast, zodat ik de ontwikkeling van de afzonderlijke vaardigheden adequaat kon volgen. Op het eindverslag is weergegeven van wat het kind beheerst en wat het kind nog moet leren. Dit eindverslag is gebruikt tijdens gesprekken met ouders en zal uiteindelijk in het dossier van het kind worden bewaard. Aan het eind van de vijftien bijeenkomsten hebben afzonderlijk ouders en de leerkracht de observatieformulieren ingevuld. Deze gaven uiteindelijk het resultaat van mijn onderzoek weer: het bevorderen van de sociaal emotionele vaardigheden van de kinderen van mijn groep.

Inleiding

Nadat ik de afgelopen zes jaar met kinderen in de leeftijd van 10-12 jaar gewerkt heb, werk ik sinds dit schooljaar twee dagen per week met de jongste kinderen van onze school, in de leeftijd van 6,7 en 8 jaar. De groep bestaat uit zeven leerlingen: vier jongens en drie meisjes. Deze kinderen komen van een reguliere basisschool en zitten sinds het begin van dit schooljaar bij ons op SBO Mozaik. Sociale vaardigheden waarvan ik aannam dat de leerlingen ze zouden beheersen blijken helemaal niet vanzelfsprekend te zijn voor deze kinderen.

Huidige situatie in groep blauw

Elke twee leerlingen delen samen een ladekastje en krijgen het (nog) niet voor elkaar om er zonder ruzie iets uit te halen. Samen spelen is ook moeilijk. Hoe los je het op als twee leerlingen een spel doen en niet willen dat een derde leerling met ze mee speelt? Hoe ga ik met deze leerlingen werken als ze de rest van de dag aan je hangen en angst lijken te hebben voor alle veranderingen in hun toch al zo jonge leventje?

Ik wil me verdiepen in het tot nu toe beheerste sociaal vaardig gedrag van mijn leerlingen. Door te gaan werken met de methode Tim en Flapoor stel ik me als doel om mijn leerlingen meer sociaal vaardig gedrag aan leren. Dit kan ik niet zonder hun ouders/ verzorgers erbij te betrekken.

De kinderen uit mijn klas zijn sociaal- emotioneel niet allemaal even sterk. Leerlingen met zwaardere problemen hebben een rugzak of een PGB (Persoons Gebonden Budget). Hierdoor is het mogelijk om o.a. met hulp van externe deskundigen met de kinderen te werken.

Gewenste situatie

Ik wil door te gaan werken met de methode Tim en Flapoor bereiken dat de kinderen beter met elkaar kunnen omgaan. Dat ze kunnen functioneren binnen de groep in onze klas. En dat ze kunnen deelnemen aan gezamenlijke activiteiten. Ik wil ze de vaardigheden leren die nodig zijn om met andere kinderen te kunnen spelen en ze leren om kleine meningsverschillen zelf te kunnen oplossen.

Ik ben eerst in de schoolgids gaan lezen om te zien wat wij als school vinden wat we onze kinderen op dit gebied moeten leren.

Uitgangspunt voor het onderwijs op SBO Mozaik

Als belangrijkste uitgangspunt heeft het onderwijs op onze school:

Versterking van het geloof in eigen kunnen en het gevoel van eigenwaarde.

Om dit te bereiken wordt ons onderwijs afgestemd op de leerbehoeften en mogelijkheden van de kinderen. Voor hun opvoeding tot zelfstandigheid en sociale redzaamheid is intensieve hulp nodig. Ik lees:

In ons beleid hechten we veel waarde aan de sociaal- emotionele ontwikkeling en vorming van uw kind:

- *Het leren omgaan met gevoelens en emoties van zichzelf en die van anderen*
- *Het leren van sociale vaardigheden.*
- *Het ontwikkelen van zelfvertrouwen, zelfstandigheid en sociale redzaamheid.*

We vinden dat onze kinderen goed moeten leren samenwerken en samenleven met elkaar en met anderen in onze multiculturele samenleving.

We vinden dat we onze kinderen zo weerbaar mogelijk moeten maken om ze zo goed mogelijk in onze maatschappij te laten functioneren.

We willen onze kinderen een positieve kijk op de samenleving laten ontwikkelen, maar toch met een reële blik op de dagelijkse werkelijkheid.

We willen onze kinderen helpen een eigen weg te vinden in onze samenleving met de rechten en plichten die een ieder heeft. Mozaik,SBO. (2010-2011,p 9).

Het is een hele uitdaging voor me om deze uitgangspunten handen en voeten te geven. Voor mij persoonlijk is het belangrijk om mijn leerlingen een goede basis mee te geven. Na dit schooljaar kunnen ze nog vijf jaar verder bouwen op de vaardigheden die ik probeer aan te leren.

Hoofdstuk 1: Aanleiding en probleemstelling

Door met leerlingen in de leeftijd van zes, zeven en acht jaar te werken, te spelen en te eten in de klas, leer ik ze in veel verschillende facetten kennen. In de huidige situatie vertonen de leerlingen een tekort aan sociale vaardigheden. Met sociale vaardigheden doel ik op hun gewoontes, houding, kennis en vaardigheden die nodig zijn om te kunnen functioneren in een groep. Voor een deel worden de vaardigheidstekorten mede veroorzaakt door kindkenmerken. In de huidige groep zitten twee leerlingen gediagnosticeerd met ADHD, twee gediagnosticeerd met een aan autisme verwante stoornis: PDD-NOS. Eén leerling draagt een hoorapparaatje en een leerling heeft hechtingsproblematiek. Daarbij hebben twee van deze leerlingen een sociaal emotionele ontwikkelingsachterstand doordat zij in een omgeving opgroeien met negatieve ontwikkelingsfactoren.

1.1 Hoe uit de problematiek zich?

De problematiek uit zich doordat de leerlingen:

- Slecht luisteren
- Zich sociale vaardigheden en lesstof moeizaam eigen kunnen maken
- Vastliepen op hun vorige school
- Laag zelfbeeld hebben en weinig zelfvertrouwen
- Egocentrisch zijn

1.2 Doelstelling

De doelstelling van mijn onderzoek is het zelfvertrouwen van de leerlingen te versterken door te werken met een daarvoor geschikte training. Ik verwacht dat meer geloof in zichzelf een positief effect zal hebben op hun gedrag.

1.3 Onderzoeksvraag

Mijn onderzoeksvraag is:

Hoe kan ik de sociaal emotionele vaardigheden in mijn groep bevorderen door gebruik te maken van de methode Tim en Flapoor?

1.4 Deelvragen

De deelvragen zijn:

1. Welke vaardigheden moet de leerkracht hebben om te werken met Tim en Flapoor?

2. Wat wordt er verstaan onder sociale vaardigheid?

3.Hoe kan de leerkracht sociaal emotionele ondersteuning bieden?

4.Is het belangrijk dat ouders thuis ook de aangeleerde sociale vaardigheden oefenen?

5.Kunnen sociaal teruggetrokken kinderen en kinderen met de diagnose ADHD tegelijkertijd dezelfde sociale vaardigheden aanleren om te kunnen functioneren in de groep?

Door het deelnemen aan de training : “Leer samen spelen met Tim en Flapoor” streef ik er naar dat de leerlingen beter in hun vel komen te zitten en dat de aangeleerde vaardigheden een positief effect zullen hebben op hun sociaal gedrag.

Hoofdstuk 2: Theoretische onderbouwing

In dit hoofdstuk beschrijf ik de literatuur die past bij het onderzoek dat ik ga uitvoeren over het trainen van het sociaal vaardige gedrag van de leerlingen uit mijn groep.

Het vaktijdschrift *Prima* schenkt regelmatig aandacht aan onderwerpen als “gedrag”. Vendel, A.C. van de. (2010). Stil kind schreeuwt om aandacht. *Prima. Hét vakblad voor alle professionals in het basisonderwijs*, 6, 18-19. Dit artikel beschrijft dat als je een kind dat je weinig hoort en ziet, dit niet betekent dat het kind geen aandacht nodig heeft. “Ga erop af en zoek uit of dit gedrag het kind belemmert.” Rozenboom, E. (2010).

Een goede, open band opbouwen met leerlingen is volgens Rozenboom, E.(2010) een eerste stap om erachter te komen of bepaald gedrag het kind belemmert.. Om erachter te komen wat de achterliggende oorzaak is, kan een huisbezoek veel informatie geven. Het is ook van belang om de relatie tussen jezelf en de leerling eens goed onder de loep te nemen. Toon interesse in de leefwereld van de leerling en ga aan het werk met alle informatie die je hebt vergaard.

2.1 Professioneel lerarengedrag

De allerbelangrijkste vaardigheid die een leerkracht, naast instructieve vaardigheden, nodig heeft is “GEDRAGSMANAGEMENT”. Al het andere wat er in school of in de klas gaande is, is daaraan ondergeschikt.

De praktijk is echter weerbarstig, het onderwijs wordt overvoerd met extra “maatschappelijke” opdrachten, hervormingen, fusies, nieuwe didactische inzichten en opdrachten en wensen van ouders, bestuur en ministerie. Realiseren we ons nog wel dat we met kinderen en jeugdigen werken en dat pedagogiek een onontbeerlijk onderdeel is van ons VAKMANSCHAP. Leerlingen met opvallend gedrag, of dit nu veroorzaakt wordt door biologisch-genetische factoren, opvoedkundige- of gezinsfactoren of door karakters trekken, school- of leerkracht factoren, vragen om pedagogisch vakmanschap! Dit betekent, dat leerkrachten bewust, planmatig en proactief werken aan een klassenklimaat waarin veiligheid, respect, discipline en verantwoordelijkheid zulke verankerde begrippen zijn, dat daardoor effectief onderwijs mogelijk wordt. Jong de (p.19)

2.2 Vaardigheden waar de leerkracht over dient te beschikken om te werken met Tim en Flapoor

De leerkracht moet over een aantal vaardigheden beschikken voor het succesvol kunnen leiden van de bijeenkomsten. Ze moeten:

- inzicht hebben in de aan te leren sociale vaardigheden;
- zelf voldoende vaardig zijn in deze vaardigheden;

- ervaring hebben met het soort kinderen dat deelneemt aan de training, inzicht hebben in de mogelijkheden en de onmogelijkheden van de kinderen.

De trainers moeten in staat zijn de kinderen een klimaat van vertrouwen en veiligheid te bieden, omdat dit voor de kinderen een voorwaarde is om zich kwetsbaar op te durven stellen en te kunnen leren. Daarvoor is het nodig dat ze:

- de kinderen op hun gemak kunnen stellen (vriendelijke houding, rustige benadering);
- de kinderen op adequate en natuurlijke wijze weten te stimuleren, o.a. door het geven van complimenten en het belonen van gedrag;
- bedreigend gedrag van kinderen zoals uitlachen, plagen, volledig buiten de deur weten te houden;
- praten op het niveau van het kind (begrijpelijke taal spreken voor het kind) en weten aan te sluiten bij de belevingswereld van het kind. Gubbels (2003, p.37)

2.3 Wat wordt er verstaan onder sociale vaardigheid?

“Gedragsdefinities van sociale vaardigheid zijn functionele definities: sociaal vaardig gedrag is elk sociaal geaccepteerd gedrag dat bijdraagt tot het initiëren en handhaven van positieve sociale interacties” (Elliot & Gresham, 1993; LaGreca, 1993). “Er is een scala van gedragingen, waarvan een tekort of een teveel als aanwijzing wordt gezien voor meer of minder sociale vaardigheid.” (Collot d’Escury-Koenings en Engelen-Snaterse en Mackaay-Cramer, 1995, p.66).

Een aantal specifieke vaardigheden keert steeds weer terug in verschillende sociale vaardigheidstrainingen. Elliot en Gresham (1993) noemen bijvoorbeeld de volgende vaardigheden; samenwerken (anderen helpen, delen, opvolgen van regels), voor jezelf opkomen (informatie vragen, pressie van andere kinderen weerstaan), verantwoordelijk zijn, empathie tonen, jezelf beheersen. Guevremont (1990) noemt op basis van een situatieanalyse speciaal voor hyperactieve kinderen weer andere sociale vaardigheden: invoegen in een groep leeftijdgenoten, een gesprek beginnen en voortzetten, oplossen van conflicten en problemen en woede beheersen. Collot d’Escury-Koenings en Engelen-Snaterse en Mackaay-Cramer (1995, p.66).

Naast de term sociale vaardigheid wordt ook de term sociale competentie gebruikt. Sociaal competent is het kind wanneer het belangrijke sociale taken adequaat kan uitvoeren, zoals geaccepteerd worden door leeftijdgenoten, gewaardeerd worden door volwassenen, vriendjes hebben, zich op zijn gemak voelen in sociale situaties, en zelfs goed functioneren op school wordt door sommigen hiertoe gerekend. Belangrijk is dat sociale competentie niet identiek is aan sociale vaardigheid. Een kind kan sociaal vaardig gedrag vertonen en toch niet als sociaal competent beoordeeld worden. Ook andere variabelen blijken gerelateerd te zijn aan sociale competentie, zoals plaats in de geboortेरij, sociale klasse en fysieke aantrekkelijkheid (Hartup, 1983), en taal-en motorische vaardigheden (Hope & Finch, 1985). De twee laatstgenoemde variabelen zijn beïnvloedbaar met een Sova-

training, maar maken daar geen deel van uit. Collot d'Escury-Koenings en Engelen-Snaterse en Mackaay-Cramer(1995, p.67).

Of sociaal vaardig gedrag aan kinderen nu wordt aangeleerd door middel van een (groeps) therapeutische behandeling dan wel met behulp van een curriculum of via begeleiding op locatie, het uiteindelijke doel ervan is: consolidatie en generalisatie van het geleerde gedrag. Dit betekent:

- dat het kind het sociaal vaardig gedrag echt uitvoert, met name op latere tijdstippen na een trainingsloze periode,
- dat het kind het aangeleerde gedrag vasthoudt, consolideert,
- dat het kind dit gedrag ook in andere situaties dan de oefensituatie laat zien- dit is het generaliseren van gedrag (Bartels, 1986; Sulzer- Azaroff & Mayer, 1991) en dat het kind dit gedrag zelfstandig uitvoert en dus daarin niet afhankelijk is van steeds beschikbare begeleiding of controle van volwassenen. Collot d'Escury-Koenings en Engelen-Snaterse en Mackaay-Cramer(1995, p.84).

Gubbels, H. (2003) beschrijft dat men sociale vaardigheden zou kunnen omschrijven als de gewoontes, de houding, de kennis en de vaardigheden die gericht zijn op het kunnen functioneren in een groep en op het kunnen deelnemen aan activiteiten die in groepsverband worden ondernomen. Die vaardigheden, dus die een kind nodig heeft om met andere kinderen te kunnen spelen, in een groep (klas, gezin, vriendenclub) te kunnen functioneren en, in het algemeen, met mensen (of dat nu andere kinderen zijn of volwassenen) te kunnen omgaan. Kinderen die tekorten vertonen in deze fundamentele vaardigheden lopen voortdurend tegen deze tekorten aan en raken daardoor steeds meer geïsoleerd. "Centrale doelstelling van de training "Leer samen spelen met Tim en Flapoor" is dan ook het aanleren van nieuwe vaardigheden en het verbeteren van sociaal inzicht, leidend tot een betere sociale houding en tot betere sociale gewoontes."(Gubbels, H. 2003). *Leer samen spelen met Tim en Flapoor*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Aanvankelijk omvat de wereld van het kind alleen het gezin. Als het kind ouder wordt, groeit zijn wereld en nemen zijn contacten buiten het gezin een steeds belangrijkere plaats in. Waar kinderen samenkomen spelen zij, doen zij dingen samen in groepsverband en moeten zij een beroep doen op sociale vaardigheden. Op school komen kinderen op een natuurlijke plaats samen en moeten kinderen functioneren in een groep. Hoewel de meeste kinderen zich normaal ontwikkelen, onderscheidt iedere groep wel een of meerdere kinderen die achterblijven in hun sociale ontwikkeling en/ of veelvuldig problemen ondervinden met andere kinderen. Dit wordt alom gesignaleerd door opvoeders. Over het algemeen is het aantal kinderen met sociale vaardigheidstekorten op scholen in onderwijs- voorrangsgebieden en op scholen in het speciaal onderwijs groter dan in het regulier onderwijs. Het

aantal kinderen met vaardigheidstekorten is op deze scholen aanzienlijk, namelijk vaak meer dan de helft van het totale aantal. Deze kinderen zijn nog niet zo ontspoord dat hulpverlening voor hen noodzakelijk is. Maar om daadwerkelijke ontsporing te voorkomen, moet aan deze kinderen wel hulp worden geboden. Gubbels (2003, p.17)

2.4 Hoe kan de leerkracht sociaal emotionele ondersteuning bieden?

De leerkracht:

- toont persoonlijke interesse in de leerling
- geeft persoonlijke aandacht aan de leerling
- kent de sterke kanten van de leerling (hobby's, sport)
- is zich bewust van de ernst van de gedragsproblematiek
- is zich bewust dat er veel van hem/haar gevergd gaat worden
- laat zich bijstaan door deskundigen
- leest zich in de materie in
- kent het voorspelbare verloop van conflicten
- werkt aan positief klimaat in de klas
- is alert op eigen gezichtsuitdrukking, intonatie, woordkeuze
- formuleert neutraal en communiceert met respect
- geeft opdrachten op het niveau van de leerling, waarbij succes ervaring van belang is
- leert de leerling door rollenspel en sociale vaardigheidstraining, hoe om te gaan met kritiek, spanning, teleurstelling
- geeft zelf het goede voorbeeld bij het verwerken van teleurstelling en spanning
- moedigt aan en complimenteert
- vermijdt openlijke kritiek en argumenten
- werkt met beloningssystemen
- helpt de leerling bij het oplossen van alledaagse problemen
- helpt de leerling bij het generaliseren van afspraken (wat in deze situatie geldt, geldt ook voor...)
- zorgt voor rust, regelmaat, duidelijkheid en houvast (routines) Jong de (p.10)

2.5 Is het belangrijk is dat ouders thuis ook de aangeleerde sociale vaardigheden oefenen?

Het kind moet geloof ontwikkelen in het positieve effect van het gedrag en vertrouwen krijgen in zichzelf. Het moet erop leren vertrouwen dat het in staat is om het vaardige gedrag uit te voeren. Het kind heeft, om dit geloof en dit

vertrouwen in zichzelf te verwerven, veel bekrachtiging nodig. Het is een belangrijke taak van de trainers om zoveel mogelijk vormen van bekrachtiging toe te passen en deze door zoveel mogelijk personen te laten uitvoeren. (de trainers zelf, de groep, de ouders en andere volwassenen). Gubbels (2003,p.29)

Wanneer ouders maar ten dele in staat zijn het kind te stimuleren, is het belangrijk om andere volwassenen in te schakelen die deze stimulerende en ondersteunende rol mede op zich kunnen nemen. Alleen als het vaardige gedrag van het kind ook buiten de training bekrachtigd wordt zal het vaardige gedrag beklijven. Gubbels (2003,p.30)

Als een kind aan de training gaat deelnemen zijn de ouders vaak hoopvol gestemd. Ze verwachten dat veel problemen zullen worden opgelost. De meeste ouders hebben zelf al enorm veel geprobeerd om de situatie van hun kind te verbeteren. Nu een professionele aanpak van de problemen aan de orde is, hopen ze op verbetering. Uit resultaatmetingen blijkt dat kinderen in veel gevallen profijt hebben van sociale vaardigheidstrainingen. De hoop die de ouders koesteren is dan ook logisch en terecht. Het is erg belangrijk dat de ouders worden voorgelicht over welke resultaten realistisch zijn. Ouders zien liever vandaag dan morgen dat hun kind zich sociaal vaardig gedraagt. Ze willen zien dat hun kind minder ruzie maakt of dat hun kind minder geplaagd wordt. Dit zijn echter eindresultaten waar het kind bij de start van de training nog heel ver vanaf staat. In de bijeenkomsten wordt stap voor stap naar ander gedrag toe gewerkt. Kinderen worden eerst bewust gemaakt van hun gedrag en gaan vervolgens experimenteren met nieuwe gedragingen. Zij vinden pas gaandeweg voldoende zelfvertrouwen om zich sociaal vaardiger te gaan gedragen. De ouders moet worden duidelijk gemaakt dat zij in deze fase onmisbaar zijn. Zij zijn medeverantwoordelijk voor het welslagen van de transfer. Dat betekent dat zij samen met hun kind aan het gewenste gedrag zullen moeten werken. Gubbels (2003,p.39)

Omdat de thuissituatie en met name de pedagogische aanpak van de opvoeders vaak belangrijke factoren zijn bij het ontstaan, in stand blijven of versterken van de gedragsproblemen van de jongere, is het van groot belang deze altijd goed te betrekken bij de begeleiding. Lieshout, van (2009,p.39)

“Juist kinderen met leer- en gedragsmoeilijkheden ondervinden gedurende een schooldag veel frustraties die ze moeten verwerken. Daarvoor is allereerst meevoelendheid van ouders/opvoeders nodig.” (Lieshout, van,2009,p.40).

2.6 Kunnen sociaal teruggetrokken kinderen en kinderen met de diagnose ADHD tegelijkertijd dezelfde sociale vaardigheden aanleren om te kunnen functioneren in de groep?

Doelstellingen voor deze kinderen met uiteenlopende problemen zullen in grote mate overeenkomen. Ondanks de uiteenlopende oorzaken vertonen kinderen met sociale vaardigheidstekorten namelijk genoeg overeenkomsten om eenzelfde aanpak effectief te laten zijn. Zo kunnen de sociale vaardigheidstekorten van kinderen met hechtingsproblematiek, van kinderen met een sociaal emotionele ontwikkelingsachterstand en van sociaal angstige kinderen er van buitenaf vrijwel hetzelfde uitzien. Deze kinderen kunnen bijvoorbeeld mogelijk niet voor zichzelf opkomen, of durven geen nee te zeggen tegen andere kinderen. Dat geldt ook voor de tekorten van kinderen met ADHD en sociaal agressieve kinderen. Beide groepen kinderen praten mogelijk steeds voor hun beurt of kunnen bij het samen spelen niet op hun beurt wachten. Ze lopen over anderen heen of raken snel in een gevecht verzeild. Gubbels (2003,p.17)

We respecteren elkaar: kinderen respecteren wie de ander is en zijn mening. Duidelijk wordt dat je een andere mening kunt hebben. Er is respect voor de verschillende rollen die kinderen kunnen vervullen in een groep. Verschillen tussen kinderen maken het leven interessanter. Engelen van(2007,p.57)

Zorg voor een aantrekkelijke groep,waarin leerlingen betrokken zijn op elkaar, waarbij je inspeelt op de behoefte aan relaties. Ontvang leerlingen individueel, persoonlijk en stimuleer belangstelling voor elkaar door die zelf ook te tonen. Benoem zaken in de groep die goed lopen en bespreek hoe jullie met elkaar zaken kunnen verbeteren. Zorg verder dat leerlingen actief meedoen met de les. Als iemand een vraag heeft, speel die dan eerst door naar de rest van de klas. Besef dat informatie die je op een zelfgekozen wijze tot je neemt veel beter blijft hangen. Hiermee sluit je aan bij de autonomiebehoefte van een kind. Lieshout, van (2009,p. 49)

2.7 Leertheoretisch model en sociale leertheorie

Leer Samen Spelen met Tim en Flapoor past systematisch het leertheoretisch model en de sociale leertheorie toe.

Het leertheoretisch model legt de nadruk op het bekrachtigen van gewenst gedrag en het ontmoedigen van ongewenst gedrag door belonen en straffen. Het bekrachtigen gebeurt in de dagelijkse praktijk door kinderen complimenten en beloningen te geven voor gewenst gedrag. Het ontmoedigen van ongewenst gedrag gebeurt door dit gedrag van kinderen te negeren of hen ervoor te straffen.

In de sociale leertheorie stelt Bandura (Beekers, 1982). dat kinderen door imitatie (complexe) gedragspatronen overnemen. Kinderen nemen gedrag over, veelal van hun opvoeders, dat succes heeft in hun ogen. Bandura onderscheidt in totaal vier factoren die invloed hebben op die verwachting van sociaal gedrag: Nijenhuis en Ringrose(1986).

- *succes van het eigen gedrag van het kind;

- *observatie van succesvol gedrag van anderen;

- *verbale beïnvloeding door anderen;

- *fysiologische gewaarwordingen.

“De informatie die het kind haalt uit het observeren van gedrag van anderen zou een grotere invloed hebben dan verbale beïnvloeding. Maar de grootste invloed blijkt uit te gaan van wat het kind ervaart als gevolg van zijn eigen gedrag.”(Gubbels, 2003, p.20).

De sociale leertheorie van Goldstein is gericht op het vergroten van sociale vaardigheden. Via het aanleren van vaardigheden beoogt hij eigenschappen te verbeteren zoals zelfstandigheid, assertiviteit, accuraatheid van waarnemen en communiceren, tolerantie voor frustratie, en interne controle. De manier waarop Goldstein mensen gedrag aanleert is effectief gebleken. De vier hoofdcomponenten van zijn training zijn (Beekers,1982):

1 Modeling

De deelnemers kijken het vaardige gedrag af van een “model”.

2 Gedragsoefening

De deelnemers oefenen het vaardige gedrag in de training.

3 Bekrachtiging

De deelnemers krijgen een positieve respons op het geoefende vaardige gedrag.

4 Transfer training

De deelnemers oefenen het vaardige gedrag buiten de training in hun eigen situatie. Gubbels (2003, p.20)

2.8 Het belang van spel

Het werken met Samen Spelen kan een positieve invloed hebben in de ontwikkeling van de sociale basisvaardigheden van een kind.

In *Leer Samen Spelen met Tim en Flapoor* staat het spel van het kind centraler dan in andere sociale vaardigheidstrainingen. Spel neemt een belangrijke plaats in wanneer het gaat om het ontwikkelen van sociale vaardigheden. Spel is voor kinderen doel op zichzelf, maar ook een middel om de wereld en hun eigen plek daarin te leren kennen. Door te spelen ervaart het kind zijn mogelijkheden en zijn beperkingen. Het kind verwerkt ervaringen tijdens zijn spel en brengt structuur aan in deze ervaringen. Gubbels (2003, p.25)

Hoofdstuk 3: Onderzoeksmethodologie

In dit hoofdstuk ga ik in op de manier waarop dit onderzoek tot stand is gekomen.

Ik heb voor programma-evaluatie (Harinck&Smitt,1999;Migchelbrink,2001;Harinck,2003) gekozen. Het is een onderzoeksvorm, die zich richt op de kwaliteit van lopende projecten of programma's binnen een instelling of een school. Hierbij ga ik onderzoeken of het werken met de methode *Leer samen spelen met Tim en Flapoor*. Lisse: Swets & Zeitlinger het gewenste effect heeft.

Het onderzoek is gedaan op mesoniveau (klassenniveau).

3.1 Doelgroep

Bij dit onderzoek zijn zeven leerlingen van SBO Mozaik uit mijn klas en hun ouders betrokken.

De leerlingen zijn:

Naam:	Geboortedatum:
Maaïke	11-10-2003
Nienke	02-10-2003
Myrthe	27-12-2003
Fernando	13-10-2002
Sander	12-09-2004
Luca	21-02-2004
Onno	20-01-2003

Het omgaan met de ethische aspecten is erg belangrijk tijdens het werken met de methode *Leer samen spelen met Tim en Flapoor*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

3.2 Het verkrijgen van gegevens

Tijdens het werken met de methode ga ik gericht observeren (observatieformulier) en bevragen (onderzoeksvragenlijst). Deze lijsten zijn te vinden in de bijlagen 1 t/m 3

- 1.Observatieformulier.(bijlage 1) Hierop vul ik per leerling in hoe sociaal vaardig het kind is, voor zover ik kan beoordelen tijdens de bijeenkomsten. Dit observatieformulier vormt een hulpmiddel voor het tussenverslag. Dit observatieformulier is een gerichte observatie en is ingevuld voordat de bijeenkomsten begonnen (voormeting) en na afloop van de bijeenkomsten (nameting).

- 2.Tussenverslag.(bijlage 2) Bij het schrijven van het tussenverslag gebruik ik het ingevulde observatieformulier. Dit is bedoeld voor ouders/ verzorgers en zal worden opgenomen in het dossier van het kind. Dit verslag laat de leerpunten van het kind aan ouders/verzorgers zien. De leerpunten waarin het kind nog vooruit kan komen. De leerkracht geeft aan de hand van dit verslag tips aan ouders/verzorgers over hoe zij hun kind hierbij kunnen helpen. Dit gebeurt meestal tijdens een gesprek.

Het eerste gedeelte van het tussenverslag is een algemene beschrijving en bedoeld om ouders in te lichten over de indruk die hun kind maakt op school:

- is het kind vrolijk of spontaan of juist wat teruggetrokken
- opvallendheden zoals: tics, steeds verkouden
- omgang met andere kinderen
- inzet van het kind om te leren, de motivatie
- wat helpt het kind om te leren, bijvoorbeeld structuur, duidelijke leiding

In het tweede deel, vaardigheden en vaardigheidstekorten, wordt een beeld gegeven van wat het kind nog moet leren.

In het laatste deel van het formulier: werkpunten, ga ik in op de vaardigheidstekorten van het kind. Hierbij is het van belang om ouders te laten inzien dat een vaardigheidstekort niet een doodlopende weg is waar het kind niet verder in kan komen. Het zijn leerpunten, waar het kind meer oefening in nodig heeft.

- 3.Onderzoeksvragenlijst.(bijlage 3) Gemaakt door Huizing,M en Krol,van de,R van het *Paedologisch Instituut* te Nijmegen. Gubbels (2003, p.238). De onderzoeksvragenlijst is bestemd voor het beoordelen van het effect van de training, inzicht krijgen in de mate waarin de kinderen vaardigheden hebben aangeleerd en wat ouders thuis terug zien van de aangeleerde vaardigheden. Het gaat om het gedrag van het kind buiten de training.

Deze lijst heb ik ouders laten invullen en zelf voor elk kind ingevuld. Zes van de zeven ouders hebben hier enthousiast aan mee gewerkt

3.3 Data verwerken

Om de metingen zo betrouwbaar mogelijk te maken zal ik na afloop van elke bijeenkomst per kind *het observatieformulier* (zie bijlage 1) invullen. Dus op meerdere tijdstippen. Er wordt gekeken hoe vaardig het kind is ten aanzien van de tot op dat moment behandelde en geoefende vaardigheden. Zo noteer ik steeds wat er

veranderd in de loop van de training. Omdat ik aan het begin van de training onvoldoende wist over de vaardigheden van de kinderen heb ik de voormeting na twee bijeenkomsten gedaan. De nameting na afloop van alle bijeenkomsten.

Per vaardigheid categoriseer ik in hoeverre het aantal kinderen de vaardigheid al dan niet beheerst en of er overeenstemming te vinden is. *Het tussenverslag* (zie bijlage 2) maak ik naar aanleiding van de ingevulde observatieformulieren. De vaardigheden zijn gegroepeerd. Het tussenverslag laat in procenten de leerpunten zien waar het kind meer oefening in nodig heeft. Het verslag wordt gebruikt om in gesprek te gaan met ouders

De onderzoeksvragenlijst (zie bijlage 3) wordt ingevuld door ouders en de leerkracht. Door de antwoorden met elkaar te vergelijken kan ik de overeenkomsten en verschillen in het beheersen van de sociale vaardigheden zien. Zo kan ik het effect van binnen en buiten de training meten.

3.4 Ethische kwestie

De triangulatie is gewaarborgd doordat buiten mezelf, ook alle ouders de lijsten invullen. Mijn Critical Friends hebben de lijsten ook bekeken en aan de hand van hun op- en aanmerkingen heb ik de lijsten aangepast. Dit zorgt voor nog meer betrouwbaarheid van het onderzoek. Verder zal het onderzoek in verschillende situaties plaats vinden: in de klas, op het schoolplein en door de onderzoeksvragenlijst ook thuis. Dit zorgt er tevens voor dat mijn onderzoek meer valide is. Ik zal op verschillende tijdstippen gegevens verzamelen.
(veranderingsonderzoek)

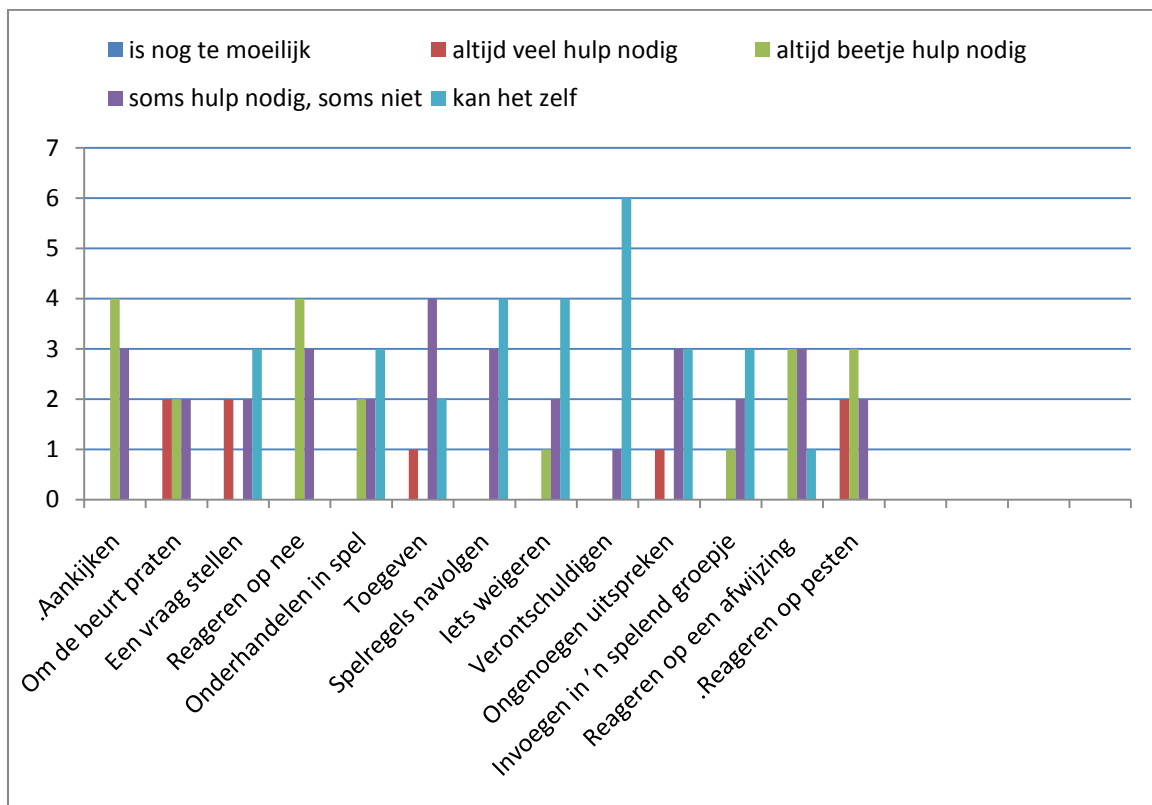
Hoofdstuk 4: Data analyse en resultaten

Het onderzoek heb ik gericht op het verbeteren van de sociaal emotionele vaardigheden van mijn groep door gebruik te maken van de methode Tim en Flapoor

4.1 Observatieformulier

Na twee bijeenkomsten heb ik een voormeting gedaan. (figuur 1)

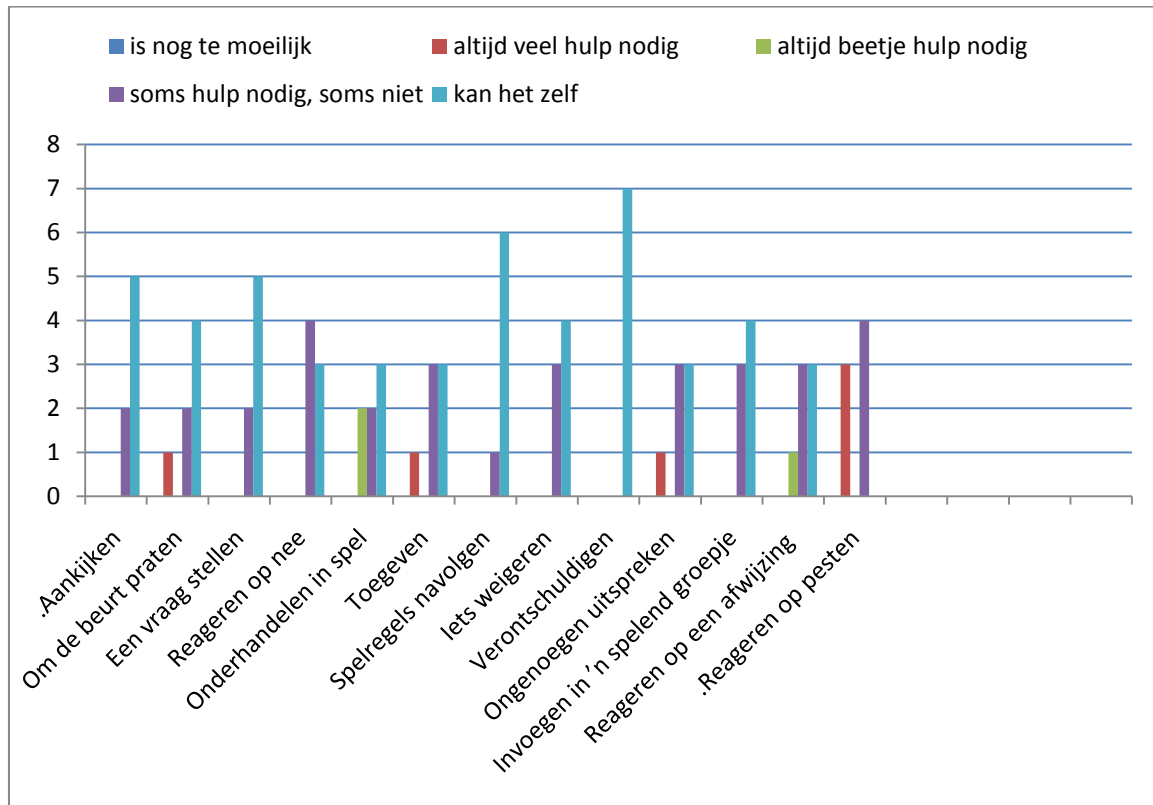
De verticale is het aantal kinderen (0 t/m 7), de horizontale as zijn de dertien vaardigheden. De verschillende kleuren laten zien hoe vaardig het kind is.

Voormeting **Figuur 1**

Bij de voormeting zien we dat slechts drie van de dertien aan te leren vaardigheden door vier of meer kinderen wordt beheerst. Dat zijn: spelregels navolgen, iets weigeren en verontschuldigen. Bij vijf vaardigheden hebben steeds één tot twee kinderen altijd veel hulp nodig: om de beurt praten, een vraag stellen, toegeven, ongenoegen uitspreken en reageren op pesten. Bij de overige vijf vaardigheden hebben de kinderen allemaal een beetje hulp, of soms hulp nodig: aankijken, reageren op nee, onderhandelen in spel, invloegen in een spelend groepje en reageren op een afwijzing.

Figuur 2 geeft de resultaten weer na het geven van de *gehele training*. Ook hier is de verticale as het aantal kinderen (0 t/m 7), de horizontale as de dertien vaardigheden en laten de verschillende kleuren zien hoe vaardig het kind is.

Nameting **Figuur 2**

Bij de nameting zien we dat zeven van de dertien getrainde vaardigheden door vier of meer kinderen wordt beheerst. Dat zijn: aankijken, om de beurt praten, een vraag stellen, spelregels navolgen, iets weigeren, verontschuldigen en invloegen in een spelend groepje. Bij vier vaardigheden hebben steeds één tot drie kinderen altijd veel hulp nodig: om de beurt praten, toegeven, ongenoegen uitspreken en bij reageren op pesten. Bij de overige twee vaardigheden hebben de kinderen allemaal een beetje hulp, of soms hulp nodig: onderhandelen in spel en reageren op een afwijzing.

4.2 Tussenverslag

In het tweede deel, vaardigheden en vaardigheidstekorten, wordt een beeld gegeven van wat het kind nog moet leren. Figuur 3 en 4.

De verticale as staat voor de procenten, de horizontale as laat de vaardigheden zien. In figuur 3 en 4 zijn de meeste vaardigheden uit figuur 1 en 2 gegroepeerd.

Afstemmen op elkaar staat voor de vaardigheden: aankijken, om de beurt praten, een vraag stellen.

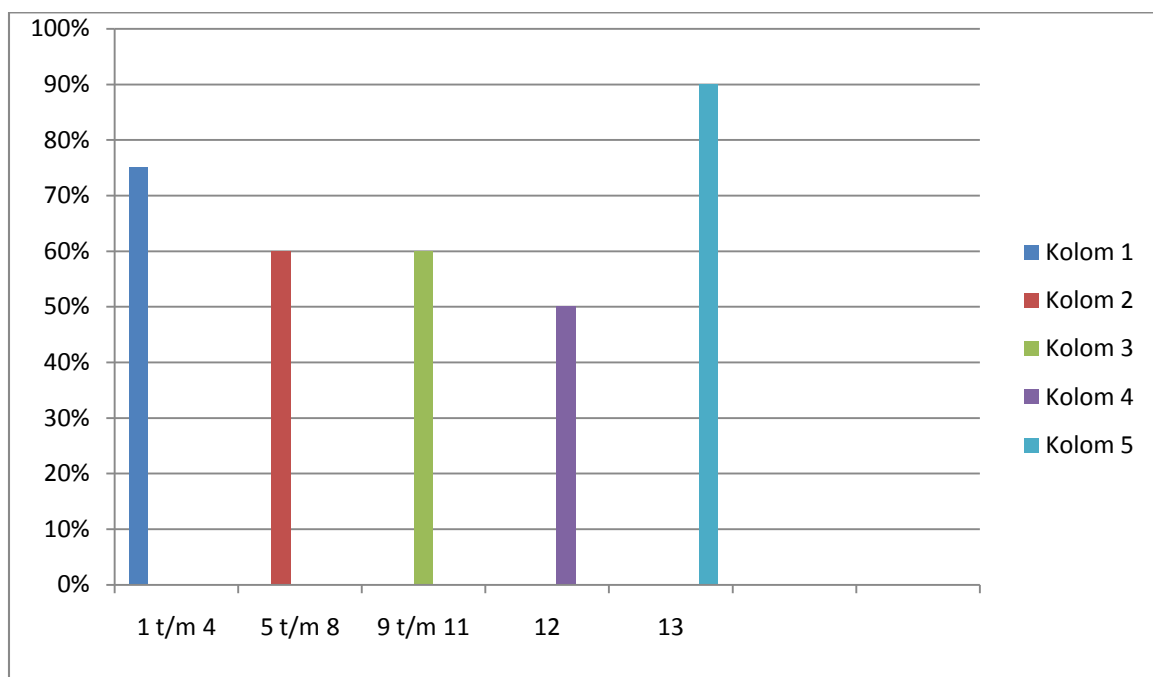
Onderhandelen in spel staat voor de vaardigheden: reageren op nee, onderhandelen in spel, toegeven, spelregels navolgen.

Opkomen voor jezelf staat voor de vaardigheden: iets weigeren, verontschuldigen, ongenoegen uitspreken.

Invoegen in een spelend groepje staat voor de vaardigheid 12.

Omgaan met een afwijzing staat voor de vaardigheid 13.

Figuur 3 is een voormeting en geeft in procenten de vaardigheden weer die extra oefening nodig hebben. Zo is te zien dat vaardigheid 13 *omgaan met een afwijzing* door 90 % van de kinderen niet wordt beheerst. Vaardigheid 12 *invoegen in een spelend groepje* is bij de voormeting de best beheerste vaardigheid: 50% beheerst deze vaardigheid.

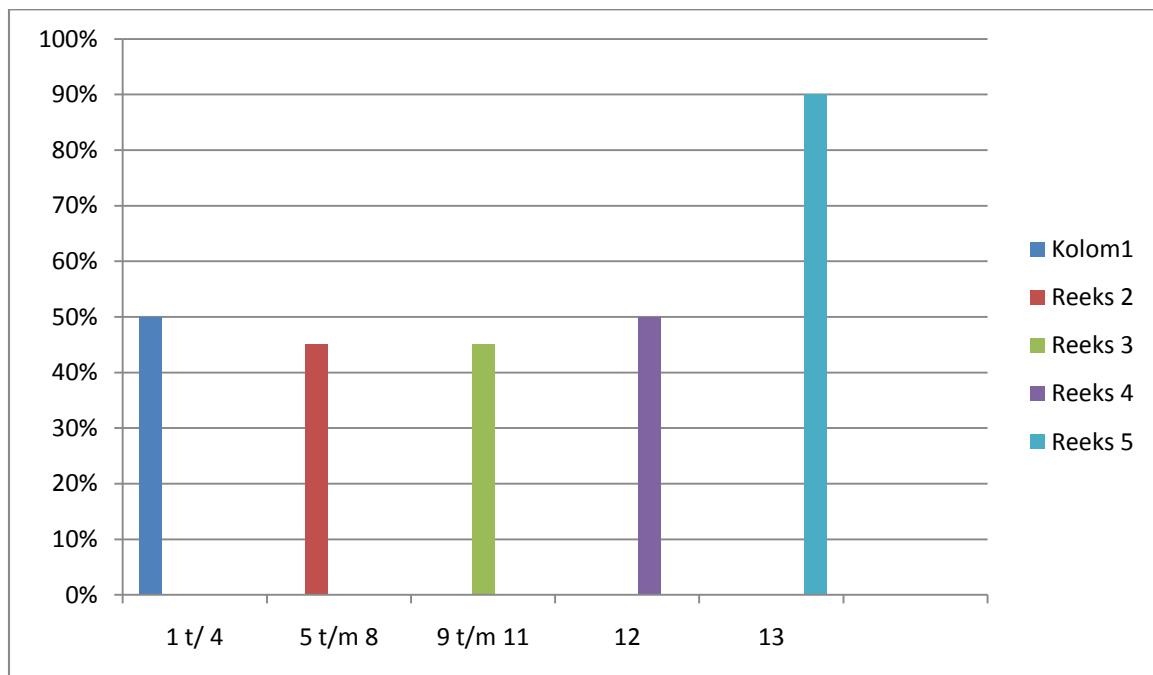
Voormeting

Figuur 3

Legenda:

- De vaardigheden 1 t/m 4 staan voor *afstemmen op elkaar*
- De vaardigheden 5 t/m 8 staan voor *onderhandelen in spel*
- De vaardigheden 9 t/m 11 staan voor *opkomen voor jezelf*
- Vaardigheid 12 staat voor *invoegen in een spelend groepje*
- Vaardigheid 13 staat voor *omgaan met een afwijzing*

Onderstaand figuur (figuur 4) is de nameting. Ook hier staat de verticale as voor de procenten, de horizontale as voor de vaardigheden.

Nameting

Figuur 4

Legenda:

- De vaardigheden 1 t/m 4 staan voor *afstemmen op elkaar*
- De vaardigheden 5 t/m 8 staan voor *onderhandelen in spel*
- De vaardigheden 9 t/m 11 staan voor *opkomen voor jezelf*
- Vaardigheid 12 staat voor *invoegen in een spelend groepje*
- Vaardigheid 13 staat voor *omgaan met een afwijzing*

Hier ziet men dat nog steeds 90% van de kinderen de vaardigheid “omgaan met een afwijzing” (vaardigheid 13) niet beheerst. Deze vaardigheid is voor de kinderen van groep blauw een moeilijke vaardigheid. Het niet mee mogen doen met andere kinderen leidt nu nog steeds tot heftige reacties.

We zien dat er bij de andere vaardigheden zeker vooruitgang is geboekt, maar dat ze ook nog oefening nodig hebben.

4.3 Onderzoeksvragenlijst

De scores van bijlage 3A en bijlage 3B laten zien hoe vaardig het gedrag van het kind is in zijn normale leefsituatie, thuis of op school.

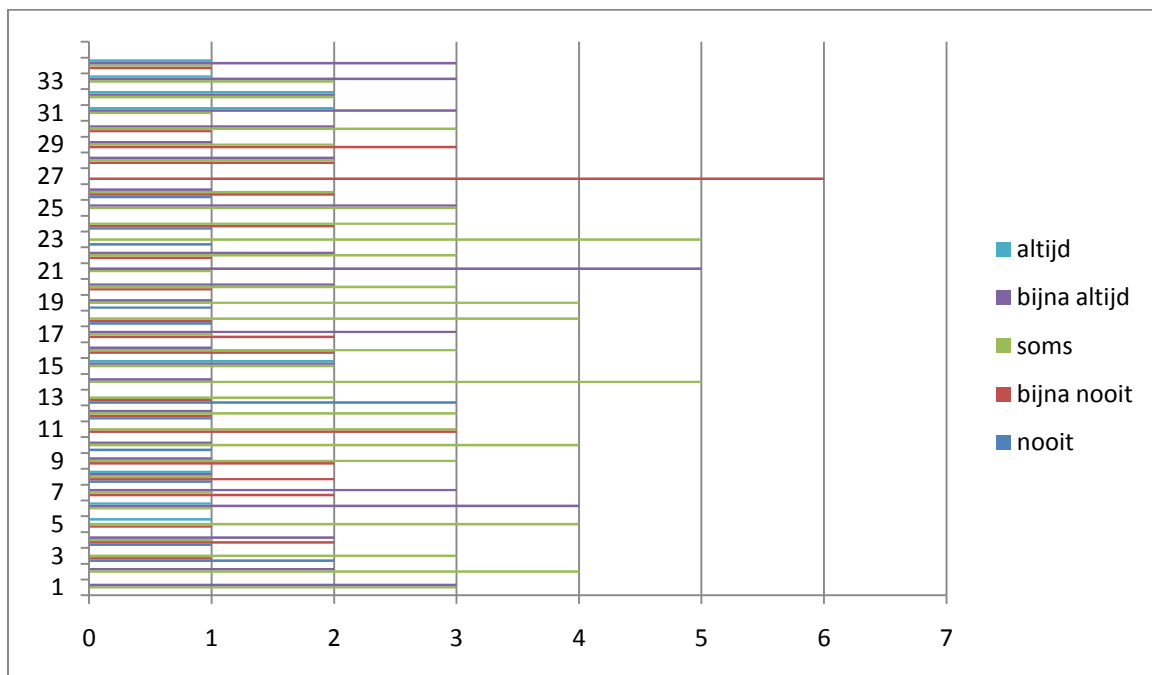
Ouders

De onderzoeksvragenlijst (bijlage 3) is ingevuld door ouders en door de leerkracht. Hierbij scoort men het gedrag van het kind in zijn normale leefsituatie, in dit geval thuis. Hierdoor kan ik het effect van de training op wat voor ouders thuis merkbaar is vergelijken met het effect van de training op school. Het doel voor de ouders is dat zij een goed beeld kunnen vormen over de vaardigheden die geoefend zijn op school. Maar ook dat zij het effect van de training dat thuis merkbaar is kunnen weergeven. Dat zowel ouders, als de leerkracht van dit effect op de hoogte zijn is erg belangrijk, omdat het aangeleerde vaardige gedrag van het kind ook buiten de training bekrachtigd moet worden om het vaardige gedrag beklijven

De resultaten van wat ouders hebben ingevuld is in bijlage 3A te zien. De nummers 1 t/m 34 staan voor de vragen van de onderzoekslijst.(zie bijlage 3)

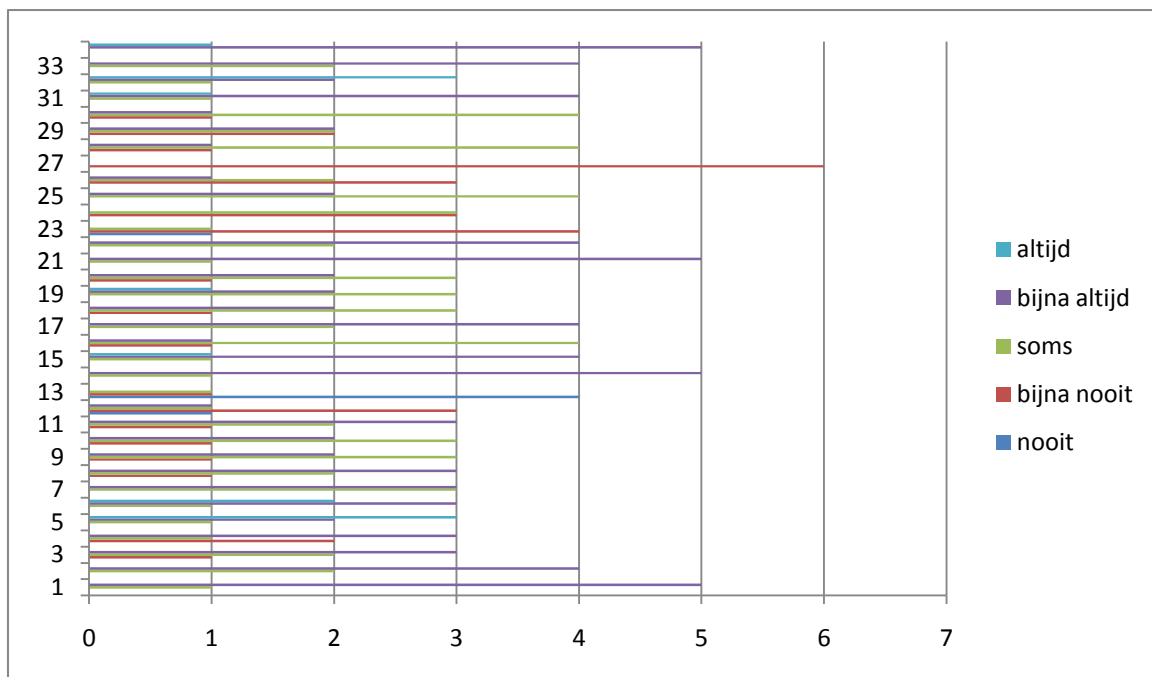
Figuur 5 geeft in een staafdiagram de resultaten van bijlage 3A (bijlage) weer. Ook hier staan de nummers 1 t/m 34 aan de linkerkant van de grafiek voor de vragen van de onderzoekslijst. (zie bijlage 3) Zo ziet men bijvoorbeeld dat vraag 6 “*het kind neemt uit zichzelf in een gesprek de beurt om iets te zeggen*”, door vier ouders is ingevuld als bijna beheerst. Twee ouders hebben aangegeven dat zij deze vaardigheid bijna nooit bij hun kind zien.

ouders

Figuur 5

leerkracht

Figuur 6

Leerkracht

Bijlage 3B geeft de resultaten van de onderzoeksvragenlijst ingevuld door de leerkracht weer.

Figuur 6 geeft in een staafdiagram de resultaten van bijlage 3B weer. Ook hier staan de nummers 1 t/m 34 aan de linkerkant van de grafiek voor de vragen van de onderzoekslijst. (bijlage 3) Als voorbeeld kijken we naar nummer 6 “*het kind neemt uit zichzelf in een gesprek de beurt om iets te zeggen*”. Twee kinderen nemen altijd uit zichzelf de beurt om iets te zeggen in een gesprek, twee kinderen bijna altijd, een kind soms en een kind bijna nooit.

Hoofdstuk 5: Conclusies en advies

Aan het begin van dit schooljaar was ik geschrokken van het minimale aan beheerste sociale vaardigheden van de kinderen uit mijn groep, groep blauw. Vaardigheden als: “elkaar aankijken”, “om de beurt praten”, “reageren op nee” en “reageren op pesten” waren vaardigheden die nog geen enkel kind uit mijn groep beheerste. Andere vaardigheden zoals: “een vraag stellen”, “onderhandelen in spel”, “toegeven”, “ongenoegen uitspreken”, “invoegen in een spelend groepje” en “reageren op een afwijzing”, bleken vaardigheden te zijn waar slechts drie à vier kinderen mee om konden gaan. (zie voormeting figuur 1) Daarom leek het me zinvol en noodzakelijk om verandering te brengen in de huidige situatie. Ik wilde de sociaal emotionele vaardigheden in mijn groep bevorderen door gebruik te maken van de methode Tim en Flapoor. Ik heb me tijdens mijn onderzoek alleen gericht op groep blauw.

Na het verzamelen van alle gegevens trek ik de conclusie dat het werken met de methode Tim en Flapoor een goede keuze is geweest. Ik zag bij de kinderen groot enthousiasme en plezier. Dit zorgde ervoor dat ze gemotiveerd waren om de bijeenkomsten te blijven volgen. In de methode Tim en Flapoor staat het spel centraal. Samen spelen vormt een elementaire behoefte van ieder kind. Aan de ene kant worden sociale vaardigheden tijdens de bijeenkomsten geoefend. Aan de andere kant moeten de kinderen om met andere kinderen te kunnen spelen over voldoende vaardigheden beschikken. De vaste structuur binnen de trainingen geeft de kinderen rust.

Het werken met de methode Tim en Flapoor heeft zijn vruchten afgeworpen. Vaardigheden als: “aankijken”, “een vraag stellen”, “reageren op nee”, “spelregels navolgen”, “iets weigeren”, “verontschuldigen” en “invoegen in een spelend groepje”, kunnen de meeste kinderen nu zelf of met wat hulp. De vaardigheden: “om de beurt praten”, “onderhandelen in spel”, “toegeven”, “ongenoegen uitspreken” en “reageren op een afwijzing” worden nu door meer kinderen beheerst. Alleen “reageren op pesten” is een vaardigheid waar drie kinderen altijd hulp bij nodig hebben en vier kinderen soms. (zie nameting figuur 2) Het leren beheersen van deze vaardigheid blijkt erg moeilijk te zijn en zal veel geoefend moeten worden, zowel thuis als op school.

De vaardigheden “afstemmen op elkaar waren vóór het werken met de methode Tim en Flapoor door 75% van de kinderen niet beheerst, nu door 50%. Bij “onderhandelen in spel” en “opkomen voor jezelf” had 60% van de kinderen nog veel begeleiding nodig, nu nog ruim 40%. De vaardigheid “invoegen in een spelend groepje” is nagenoeg hetzelfde gebleven. De vaardigheid “omgaan met een afwijzing” blijkt een erg moeilijke; 90% van de kinderen hebben hier nu nog hulp bij nodig. (figuur 3 en figuur 4) Het zelfbeeld van de meeste kinderen is nog niet voldoende ontwikkeld om op “omgaan met een afwijzing” op een positieve manier te reageren.

Vooral door de inbreng van de twee fantasiefiguren raken de kinderen zeer gemotiveerd om deel te nemen aan de rollenspelletjes. Het valt op dat zij beter in staat zijn hun gedrag te analyseren na de rollenspelen die gespeeld worden door de fantasiefiguren dan .wanneer de leerkracht zelf het sociaal wenselijk gedrag instrueert.

Het tegelijkertijd werken met sociaal teruggetrokken kinderen en kinderen met de diagnose ADHD om ze dezelfde sociale vaardigheden aan te leren, verliep bijna zonder problemen. De rol van mij als leerkracht was hierin wel van betekenis; één sociaal teruggetrokken jongetje stak bijna nooit uit zichzelf een vinger op. Daarom betrok ik hem steeds bewust bij de activiteiten die hij vervolgens ook mee deed. Bij het kind met de diagnose ADHD was het grootste probleem zijn concentratie. Tijdens de rollenspelen van Tim en Flapoor reageerde hij erg enthousiast, hij kon niet rustig wachten tot het rollenspel voorbij was. Dit komt terug in de onderzoeksvragenlijst, bij vraag 3 (bijlage 3B/leerkracht): Luca kan *bijna nooit* wachten tot anderen zijn uitgepraat. Bij de lijst ingevuld door zijn ouders scoort hij hier *nooit*. Het sociaal teruggetrokken kind scoort hier, zowel bij ouders als bij de leerkracht *soms*. De lijst ingevuld door de ouders laat minder voldoende getrainde vaardigheden zien dan de lijst ingevuld door de leerkracht. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit, dat ik als leerkracht erg bewust met het aanleren van de vaardigheden bezig ben. Bewuster dan de ouders. Dit verschil is vaak voor -en na schooltijd al te zien: Ouders strikken veters, hangen jassen van de kinderen aan de kapstok, nemen zonder er bewust over na te denken vaardigheden van de kinderen over.

De ouders waren van het begin af aan erg enthousiast over het werken met Tim en Flapoor. Het bespreken en vergelijken van de lijsten ingevuld door ouders en de leerkracht werd als erg waardevol ervaren. De ouders van de kinderen hebben op één na, allemaal de onderzoeksvragenlijst (bijlage 3) ingevuld. Doordat de ouders en ik als leerkracht deze lijst hebben ingevuld, is deze lijst voor mij een belangrijke leidraad geworden. Ik kan zien bij welk sociaal vaardig gedrag het kind binnen de normale leefsituatie sociale emotionele ondersteuning nodig heeft. (figuur 5 en figuur 7) Het is ook belangrijk dat ouders het gewenste gedrag van het kind positief bekrachtigen. Dit bekrachtigen buiten de training is essentieel voor het beklijven van het vaardige gedrag bij het kind. Het is de taak van de leerkracht om ouders hierin te blijven stimuleren.

De leerkracht dacht over voldoende vaardigheden te beschikken. (zie 2.2) Voor het grootste gedeelte klopt dat wel, durf ik te stellen. Toch kwam ik problemen tegen binnen de bijeenkomsten waar ik zo gauw geen oplossing voor wist. Ik kon minder kinderen vaardigheden laten oefenen dan nodig was tijdens sommige bijeenkomsten. Met alle kinderen één voor één oefenen duurde lang. Hierdoor verslaptte soms de aandacht van de kinderen die keken en werd het onrustig in de klas. Hier zal ik een oplossing voor moeten vinden.

Tijdens de training was het erg belangrijk om de kinderen emotionele ondersteuning te bieden. Doordat ik me bewust ben van de ernst van de gedragsproblematiek wist ik dat het erg belangrijk was om te werken aan een positief klassenklimaat. Van daar uit kon ik werken met de kinderen. Door rollenspel en sociale vaardigheidstraining kon ik de kinderen leren beter om te gaan met kritiek, spanning en teleurstelling. Het zelf inzicht hebben in de aan te leren sociale vaardigheden; het zelf voldoende vaardig zijn in deze vaardigheden zijn nodig om de bijeenkomsten succesvol te kunnen leiden .

De vaardigheden die behandeld worden nemen in moeilijkheidsgraad toe. Er wordt een verschuiving verlangd van het nadoen van andermans gedragingen naar een meer persoonlijke uitvoering van de vaardigheid. We zijn op de goede weg, maar moeten de vaardigheden nog veel oefenen. Dit gebeurt nu, soms bewust, soms onbewust, vooral buiten de trainingen. Ik probeer onmiddellijk na het zien van positief vaardig gedrag bij een kind hier op te reageren. Soms door een glimlach, een compliment. Soms door het geven van een sticker, soms mag een kind een activiteit kiezen

We zullen schoolbreed meer aandacht moeten gaan geven aan het ontwikkelen en onderhouden van sociale vaardigheden. Er zal hard gewerkt moeten worden aan het behoud van de aangeleerde vaardigheden. De directie van mijn school ondersteunt dit. Er wordt naast de methode Tim en Flapoor naar een geschikte methode gezocht voor de rest van de school. Het is van belang dat alle gegevens over de sociale vaardigheden van de kinderen van groep blauw tijdens de overdracht aan het eind van het schooljaar besproken worden.

Hoofdstuk 6: Evaluatie en reflectie

In het laatste hoofdstuk zal ik zal ik reflecteren en evalueren op mijn eigen handelen. Wat heb ik ervaren en wat heb ik geleerd?

6.1 Evaluatie van het onderzoek

Zoals ik eerder heb vermeld, bleek het beeld dat ik had aan het begin van dit schooljaar over de sociale vaardigheden van de kinderen van mijn groep niet te kloppen. Ik had de verwachting dat de meeste vaardigheden voor de kinderen geen enkel probleem zouden zijn. Al gauw merkte ik dat ik me vergist had. “Elkaar aankijken als je met elkaar praat” was voor de meeste kinderen helemaal niet vanzelfsprekend. Er was zelfs een kind dat soms onder tafel kroop van verlegenheid. Hier heb ik van geleerd. Bij een volgende groep zal ik mijn verwachtingen bijstellen. Ik weet nu, dat ik bij de sommige kinderen helemaal van voren af aan moet beginnen.

Het werken met de methode Tim en Flapoor was iedere week leuk om te doen. Het vaste patroon gaf niet alleen de kinderen, maar ook mij houvast. Ten eerste om de draad niet kwijt te raken, ten tweede om het orde houden te ondersteunen. Dankzij mijn stagiaire was het zonder problemen mogelijk om met twee trainers te werken. Dit was nodig voor de rollenspelen, maar ook zinvol voor het observeren van de kinderen. Als ik geen stagiaire had gehad, had dit voor een probleem gezorgd: Waar haal je wekelijks en onder schooltijd iemand vandaan, die deskundigheid bezit op het gebied van gedrag en gedragsproblemen? Het werken met de methode is zeker arbeidsintensief: alle lessen dienen goed voorbereid te worden. Je moet er wekelijks nogal wat tijd aan besteden.

Het lijkt nu vanzelfsprekend dat ik de sociale vaardigheden van de kinderen van groep blauw ben gaan onderzoeken. Toch heeft de keuze voor een onderwerp heel wat voeten in aarde gehad. Tijdens de eerste bijeenkomsten met mijn critical friends ben ik nog al eens van idee veranderd. Doordat we de eerste drie hoofdstukken samen goed hebben besproken, werd het voor mij steeds duidelijker welke richting ik in zou slaan. Door de feedback van mijn critical friends wist ik hoe ik verder kon werken aan mijn deelvragen. Daarnaast is het boek van Harinck (2010) erg leerzaam voor me geweest.

Bij het verzamelen van alle gegevens was het belangrijk om daadwerkelijk na iedere bijeenkomst de lijsten aan te passen, zodat ik een goed overzicht kon krijgen. Dit vroeg wekelijks behoorlijk wat tijd, maar dat was nodig om een goed beeld van het onderzoek te krijgen. De onderzoeksvragenlijsten door ouders ingevuld kreeg ik boven verwachting bijna allemaal binnen een week terug. Ik kon alle gegevens dan ook zonder oponthoud verzamelen.

Door de grafieken en lijsten naast elkaar te leggen kon ik conclusies trekken, maar ik vond het toch moeilijk om de theorie er in te verwerken en om dat goed te verwoorden.

6.2 Wat deed het onderzoek met mij?

Het werken aan dit onderzoek heeft me na jaren van les geven op een prettige manier wakker geschud. Ik heb geleerd dat kinderen onvoorspelbaar, zeer verrassend en erg verschillend kunnen zijn in hun ontwikkeling van sociale vaardigheden. Ik stond ervan te kijken dat er in zo'n klein groepje jonge kinderen al zo'n groot verschil in sociale vaardigheden konden zijn. Al mijn voorgaande groepen waren (veel) groter, maar de kinderen leken minder moeite te hebben met sociale vaardigheden. Nog nooit in mijn schoolcarrière heeft een sociale vaardigheidstraining zo'n belangrijke rol gespeeld. Ik moest sommige kinderen vaardigheden aanleren die ik tot dan toe als vanzelfsprekend had gevonden.

Niet iedereen die ik spreek is zo positief over deze methode, maar voor mij was het door de methode Tim en Flapoor juist prettig werken met de kinderen van groep blauw. Meer dan andere jaren heb ik me gerealiseerd dat ik in de positie verkeer dat ik als leerkracht (trainer) kinderen kan beïnvloeden. En dat het mijn verantwoording is om hier ik hier professioneel mee om te gaan. Dat was vermoeiend, soms leek het uitzichtloos, maar uiteindelijk zeer de moeite waard!

Het onderzoek uitwerken was nieuw voor me. Door de bijeenkomsten met mijn LOL groep kwam ik stap voor stap verder. Ging ik het onderzoek ook begrijpen en wist ik steeds beter hoe ik alles moest aanpakken.

Ik ben tevreden over de resultaten van mijn onderzoek. Ook al gaat het aanleren van vaardigheden niet zo snel als ik zou willen, de kinderen reageren nu heel anders op elkaar. Ze kunnen luisteren en ook naar elkaar luisteren. Ze kunnen met elkaar spelen, zonder al te veel problemen. Er is een goede sfeer in de klas. De ouders zijn erg positief; ze hebben hun kinderen zien veranderen, thuis en op school. Kinderen vertelden thuis over wat Tim en Flapoor hadden beleefd. Sommige kinderen zijn van "bange eendjes" nu opgebloeid tot heerlijke open kinderen!

6.3 Reflectie op het doen van onderzoek

Mijn leerpunten:

Juist omdat ik al zo lang voor de klas sta wilde ik het onderzoek goed doen. Bewijzen dat ik "het wel kan." Maar ik wist helemaal niet hoe ik dit onderzoek volgens de richtlijnen op Masterniveau zou gaan aanpakken. Zo'n onderzoek had ik nog nooit gedaan. Ik wilde geen fouten maken. Al jaren had ik, op wat cursussen na, vooral praktisch gehandeld.

De feedback die ik steeds kreeg van mijn LOL groep bleek onmisbaar te zijn en werkte erg motiverend. Op sommige momenten wist ik niet meer hoe ik mijn onderzoek verder zou aanpakken, maar dan kwam er altijd wel een mailtje dat me weer genoeg energie gaf om verder te gaan.

Wat ik geleerd heb:

Ik heb geleerd hoe ik een onderzoek moet aanpakken. En dat ik er niet alleen voor stond op momenten dat het zo moeilijk leek. Het onderzoek verliep voor mij met “ups en downs”. Ik hoopte vaak dat mijn critical friends niet al te veel vragen zouden stellen over mijn hoofdstukken. Dat leek me lastig. Maar thuis en soms al tijdens de bijeenkomsten zag ik de meerwaarde van die kritische vragen wel. Deze vragen maakten dat ik zelf ook kritischer en op een andere manier mijn tekst ging lezen. En dus kwam ik weer een stapje verder.

Ik heb ook geleerd dat het fijn is om ouders bij deze training te betrekken. Het heeft een positief effect gehad op de band die ik met hen heb opgebouwd. Vooral de resultaten van de onderzoeksvragenlijsten heeft ervoor gezorgd dat we in gesprek raakten. We konden vergelijken hoe kinderen thuis reageerden en hoe ze op school met dezelfde vaardigheden om gingen.

Critical friend zijn voor een ander is ook een leerproces geweest. De middagen met ons LOL- groepje hebben me de meerwaarde laten zien van meedenken, het brainstormen, het zelf kritische vragen stellen aan de ander. Deze positieve ervaring zal ik dan ook zeker binnen mijn team gaan gebruiken.

Wat ik nog wil leren:

Het combineren van mijn eigen ervaringen met de daarbij passende literatuur moet ik meer “eigen” maken. Ik moet beter leren luisteren naar wat de ander bedoeld te zeggen. Minder snel oordelen over het standpunt van een ander. Het is professioneler om kritische vragen te stellen.

Ik moet leren om niet teveel in detail te treden, maar sneller “to the point” te komen. Keuzes maken. Ik heb de neiging om van alles een beetje te pakken. Het is de bedoeling om voor meer diepgang te kiezen. Dat is wat ik tijdens dit onderzoek heb “moeten” doen. Dit is nog geen automatisme voor me, maar ik zal dit vaker gaan ondernemen.

Nawoord

Mijn critical friends: Cilia, Jan, Nelleke en Marloes dank ik voor hun steun en feedback. Jullie waren geweldig!

Drs. Ine van der Marck bedank ik voor haar deskundige begeleiding. Door haar op- en aanmerkingen wist ik me in dit proces steeds verder te ontwikkelen.

Ik dank mijn gezin voor het geduld dat ze wisten op te brengen als ik weer eens achter de boeken dook. Vanaf nu heb ik weer meer tijd voor jullie!

Literatuurlijst

Beukering, T. van. & Pameijer, N. (2008). *Handelingsgericht werken: een handreiking voor de interne begeleider. Samen met leraar, ouders en kind aan de slag*. Leuven/ Voorburg: Acco.

Collot d'Escury-Koenings, A. & Engelen-Snaterse, T. & Mackaay-Cramer, E. (1995). *Sociale vaardigheidstrainingen voor kinderen*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Engelen, R. van. (2007) *Grip op de groep*. Baarn: Bekadidact.

Gubbels, H. (2003). *Leer samen spelen met Tim en Flapoor. Een sociale vaardigheidstraining voor kinderen van 6 tot 10 jaar*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Jong, W. de, *Gedrag, Gedragsstoornissen-Hechtingsstoornissen Naar Professioneel Lerarengedrag*. Noord- Holland: Regionaal Expertise Centrum.

Lieshout, T. van. (2009). *Pedagogische adviezen voor speciale kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Mozaik, SBO. (2010-2011). *Schoolgids speciale school voor basisonderwijs*. Oisterwijk.

Vendel, A.C. van de. (2010). Stil kind schreeuwt om aandacht. *Prima. Hét vakblad voor alle professionals in het basisonderwijs*, 6, 18-19.

.

Bijlagen

1. Observatieformulier
2. Tussenverslag
3. Onderzoeksvragenlijst

1. Observatieformulier

Leer samen spelen met Tim en Flapoor

Naam:

bijeenkomst vaardigheid	is nog te moeilijk	altijd veel hulp nodig	altijd beetje hulp nodig	soms hulp nodig, soms niet	Kan het zelf
1.Aankijken 2.Om de beurt praten 3.Een vraag stellen 4.Reageren op <i>nee</i> 5.Onderhandelen in spel 6.Toegeven 7.Spelregels navolgen 8.Iets weigeren 9.Verontschuldigen 10.Ongenoegen uitspreken 11.Invoegen in 'n spelend groepje 12.Reageren op een afwijzing 13.Reageren op pesten 14.Alle vaardigheden					

2. Tussenverslag

Leer samen spelen met Tim en Flapoor

Training van:.....tot.....

Naam:.....

Algemene indruk tijdens de bijeenkomsten:

Vaardigheden/ vaardigheidstekorten:

Bijeenkomst **1** t/m **4**: afstemmen op elkaar

Bijeenkomst **5** t/m **8**: onderhandelen in spel

Bijeenkomst **9** t/m **11**: opkomen voor jezelf

Bijeenkomst **12**: invoegen in een spelend groepje

Bijeenkomst **13** en **14**: omgaan met een afwijzing

Werkpunten:

Bijlage 3.

Onderzoeksvragenlijst

Leer samen spelen met Tim en Flapoor

Naam kind:

Geboortedatum:

Geslacht: jongen/ meisje

Ingevuld op:

Ingevuld door:

Zet een cirkeltje om het getal dat het best past bij het sociaal vaardig gedrag van het kind.

1= nooit, 2= bijna nooit, 3= soms, 4= bijna altijd, 5= altijd.

Hoe hoger het gedrag, hoe vaker het gedrag dus voorkomt.

Vragen

1. Het kind kijkt u aan wanneer hij/ zij iets tegen u zegt.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
2. Het kind kijkt u aan wanneer u iets tegen hem/haar hij/ zij zegt.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
3. Het kind wacht met praten tot anderen zijn uitgepraat.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
4. Het kind laat in een gesprek uit zichzelf ook anderen aan de beurt komen.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
5. Het kind laat in een gesprek ook anderen aan de beurt komen als u daarom vraagt.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
6. Het kind neemt uit zichzelf in een gesprek de beurt om iets te zeggen.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
7. Het kind noemt de naam van degene aan wie hij/ zij een vraag stelt.
nooit 1 2 3 4 5 altijd
8. Het kind stelt duidelijke volledige vragen.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

9. Het kind reageert beheerst wanneer een ander kind tegen hem/haar *nee* zegt.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

10. Het kind kan andere voorstellen doen wanneer een ander kind *nee* tegen hem/ haar zegt.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

11. Het kind zegt het op een rustige manier tegen het andere kind wanneer hij/ zij last heeft van het gedrag van dat kind.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

12. Het kind gaat slaan en/of schreeuwen wanneer hij/ zij last heeft van het gedrag van een ander kind.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

13. Het kind trekt zich terug door weg te kruipen wanneer hij/zij last heeft van het gedrag van een ander kind.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

14. Het kind spreekt bij het spelen samen met andere kinderen af wat zij zullen gaan spelen.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

15. Het kind geeft aan wanneer hij/ zij iets anders wil bij het spelen.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

16. Wanneer het kind iets anders wil spelen, overlegt hij/ zij dat samen met andere kinderen en komen zij samen tot een oplossing voor wat zij zullen gaan doen.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

17. Het kind houdt zich aan spelregels/ afspraken.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

18. Het kind kan tegen zijn/ haar verlies.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

19. Het kind zegt sorry als er iets mis is gegaan door zijn/ haar schuld.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

20. Wanneer het kind iets weigert doet hij/ zij dat beheerst.
nooit 1 2 3 4 5 altijd

21. Wanneer het kind iets weigert doet hij/ zij dat duidelijk en stellig.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

22. Het kind vraagt aan een groepje andere kinderen of hij/ zij mee mag doen met spelen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

23. Het kind gaat meedoen met een groepje spelende kinderen zondre het te vragen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

24. Het kind accepteert het als hij/ zij niet mee mag doen met een groepje spelende kinderen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

25. Het kind wordt boos wanneer hij/zij niet mee mag doen met een groepje spelende kinderen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

26. Het kind gaat huilen wanneer hij/ zij niet mee mag doen met een groepje spelende kinderen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

27. Het kind wordt gepest.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

28. Wanneer het kind wordt gepest, zegt hij/ zij dat hij/ zij het niet leuk vindt en gaat weg.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

29. Het kind neemt een ander kind serieus en houdt rekening met wat een ander kind wil.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

30. Het kind kan voor zichzelf opkomen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

31. Het kind heeft vriendschappelijke contacten met ander kinderen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

32. Het kind kan in een groepje kinderen meespelen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

33. Het kind neemt initiatief naar andere kinderen toe.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

34. Het kind heeft zelfvertrouwen in het contact met andere kinderen.

nooit 1 2 3 4 5 altijd

Bijlage 3A

Ouders

	Maaïke	Nienke	Myrthe	Fernando	Onno	Luca
1	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd	soms	soms
2	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms	soms	soms
3	bijna nooit	nooit	soms	soms	soms	nooit
4	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna nooit
5	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms	altijd	soms
6	soms	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	altijd
7	bijna nooit	bijna nooit	soms	bijna altijd	soms	bijna altijd
8	bijna nooit	bijna altijd	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	nooit
9	bijna nooit	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
10	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna nooit	soms	soms
11	soms	bijna nooit	soms	bijna nooit	bijna nooit	soms
12	bijna nooit	soms	soms	bijna altijd	nooit	bijna altijd
13	nooit	soms	soms	bijna nooit	nooit	soms
14	soms	soms	soms	soms	bijna altijd	bijna altijd
15	soms	altijd	soms	soms	bijna altijd	bijna altijd
16	soms	bijna nooit	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
17	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	soms
18	soms	nooit	bijna altijd	bijna nooit	soms	soms
19	soms	nooit	soms	soms	soms	bijna altijd
20	soms	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
21	soms	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd
22	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	soms	soms	soms
23	nooit	soms	bijna nooit	soms	soms	soms
24	bijna nooit	soms	bijna nooit	bijna nooit	soms	bijna nooit
25	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd	soms	altijd
26	soms	nooit	soms	soms	bijna nooit	altijd
27	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit
28	soms	bijna nooit	soms	bijna nooit	bijna nooit	bijna altijd
29	soms	bijna nooit	soms	bijna nooit	bijna altijd	bijna nooit

30	soms	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
31	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd	altijd	bijna altijd
32	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms	altijd	bijna altijd
33	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd	altijd	soms
34	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	bijna altijd	altijd	soms

Bijlage 3B

Leerkracht

	Maaïke	Nienke	Myrthe	Fernando	Onno	Luca
1	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	soms
2	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	soms
3	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna nooit
4	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna nooit
5	altijd	bijna altijd	altijd	bijna altijd	altijd	soms
6	soms	bijna altijd	bijna altijd	bijna nooit	altijd	altijd
7	bijna altijd	soms	soms	soms	bijna altijd	bijna altijd
8	soms	bijna altijd	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	soms
9	bijna altijd	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
10	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna nooit	soms	soms
11	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna nooit	bijna altijd	soms
12	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna altijd	nooit	soms
13	nooit	nooit	nooit	bijna nooit	nooit	soms
14	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd
15	soms	altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd
16	soms	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
17	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms
18	bijna altijd	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
19	altijd	soms	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms
20	bijna altijd	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
21	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd
22	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms
23	nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	soms
24	soms	bijna nooit	soms	bijna nooit	soms	bijna nooit
25	soms	soms	soms	bijna altijd	soms	bijna altijd

26	soms	bijna nooit	bijna nooit	soms	bijna nooit	bijna altijd
27	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit	bijna nooit
28	bijna altijd	soms	soms	bijna nooit	soms	soms
29	bijna altijd	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	bijna nooit
30	soms	soms	soms	bijna nooit	bijna altijd	soms
31	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	soms	altijd	bijna altijd
32	altijd	bijna altijd	altijd	soms	altijd	bijna altijd
33	bijna altijd	soms	bijna altijd	soms	bijna altijd	bijna altijd
34	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	bijna altijd	altijd	bijna altijd

